

UDK: 316.323.73(497.6)“1945”
061.22(497.6)“1945”

Izvorni naučni rad

“OSTACI GRAĐANSTVA” NA PUTU IZGRADNJE SOCIJALIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Vera Katz
Institut za istoriju, Sarajevo

Abstract: This paper deals with some of the key issues of the attitude of the communist system to the bourgeoisie in Bosnia and Herzegovina immediately after WWII, pointing at the Peoples' Court of Honor, the procedure of assembling the electorate rolls, the activities of ethnic cultural and educational associations and attitude towards the remnants of some political parties. By a formal re-activation of some bourgeois institutions and by their simultaneous instrumentalization, communists created a chimera of multi-party system while they succeeded in removing those forces from the political scene. With the ban on private property, market economy and individual initiative by the communist elite that emerged in parallel with the vanishing of the old bourgeois elite political modernization of the society in Bosnia and Herzegovina was prevented.

Key words: Bosnia and Herzegovina, 1945, bourgeoisie, communism, democracy, ethnic cultural and educational associations, people's honor, and electorate rolls

Abstrakt: Rad se bavi nekim od bitnih pitanja odnosa komunističkog sustava prema građanstvu u Bosni i Hercegovini neposredno nakon Drugog svjetskog rata, ukazujući na sud narodne časti, postupak sastavljanja biračkih popisa, zatim na djelatnost nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava i odnos prema ostacima nekih političkih stranaka. Formalnim pokretanjem aktivnosti pojedinih građanskih institucija i njihovom istodobnom

instrumentalizacijom, komunisti su stvarali privid višestranačkog sustava u kojem su ih vrlo uspješno ugasili. Ukidanjem privatne svojine, tržišne privrede i individualne inicijative od strane nove komunističke elite, koja je nastajala uporedo sa nestankom stare, građanske, onemogućena je politička modernizacija bosanskohercegovačkog društva.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, 1945. godina, građanstvo, komunizam, demokracija, nacionalna kulturno-prosvjetna društva, nacionalna čast, birački popisi

Modernizacija, elite, gender, ženske studije, oral history, marginalne grupe, svakodnevnica i slično novije su oblasti istraživanja za većinu historičara u Bosni i Hercegovini. S obzirom na haotično stanje u kojem se nalazi današnje bosanskohercegovačko društvo, kojeg aktualni političari imenuju tranzicijom, a ekonomisti stagnacijom i dubokom krizom, nije ni čudo što je naša historiografija u nezavidnoj situaciji. Osim nenaklonjenog društveno-političkog i ekonomskog okruženja, mnogi historičari u Bosni i Hercegovini se tek upoznaju sa nekim novim pogledima u prošlost, koji se u svijetu primjenjuju još od 60-tih godina 20. stoljeća.

Da se samo dotakne kompleksna tema modernizacije u bosanskohercegovačkom društvu nakon Drugog svjetskog rata, potrebno je istražiti mnoge aspekte društveno-ekonomskog razvoja. Pri tome se mora primijetiti da je politička povijest višenacionalnog društva u Bosni i Hercegovini tijekom 19. i 20. stoljeća primjer nemogućnosti mehaničke primjene brojnih teorija o modernizaciji, ali i njenih modela istraživanja na bosanskohercegovačku prošlost. U takvom društvu sa više diskontinuiteta od kontinuiteta u razvoju, komplicirano je pratiti procese dugog trajanja za razne oblasti ljudske djelatnosti. Za neka povijesna razdoblja istraživač primjećuje da su se desili određeni modernizacijski procesi u pojedinim segmentima društva, dok su u drugim, izostali. Stoga, uočavanje nekih djelomičnih (parcijalnih) modernizacijskih procesa nameće bosanskohercegovačkim historičarima vrlo strpljiv i postupan rad.

Ratovi uvijek pomjeraju živote pojedinaca i naroda iz temelja, te utječu na ukupan političko-ekonomski razvoj, zatim kulturu, ideje, ponašanje, moral, etiku i slično, a ratne posljedice su osobito vidljive u demografskoj i socijalnoj strukturi, što je bilo evidentno i nakon Drugog svjetskog rata. Iz tog kompleksnog područja istraživanja, izbor teme za ovaj članak je građanstvo kao jedan od aspekata socijalne stratifikacije u Bosni i Hercegovini neposredno poslije Drugog svjetskog rata, a izvori podataka su: službeni listovi saveznog i republičkog značaja, zatim, "Oslobođenje"- organ Izvršnog odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine, relevantna objavljena arhiv-

ska građa i arhivski dokumenti partijske provenijencije, a sve u namjeri da se barem dotakne tema političke (ne)modernizacije i to samo u nekoliko bitnih momenata, a to su: u odnosu na Odluku o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti, zatim Zakona o biračkim spiskovima, preko djelatnosti nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava i Hrvatske republikanske seljačke stranke.

Do 1941. godine, stupanj razvoja proizvodnih kapaciteta u Jugoslaviji bio je među najnižim u Europi, a u Bosni i Hercegovini među najnižim u Jugoslaviji (uz Kosovo i Makedoniju). Tijekom rata bosanskohercegovačka privreda bila je dodatno devastirana, a preživjelo stanovništvo iznureno ratom i stradanjima. Nakon oslobođenja, prioritetan zadatak obnove i izgradnje uzimao je zamah u izuzetno nepovoljnim uvjetima da bi se dostigla prijeratna proizvodnja i krenulo na putu ka industrijalizaciji i elektrifikaciji suglasno proklamiranim ciljevima, pod parolom “u bolju i svjetliju budućnost.” Vodeća snaga na tom putu bila je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) koja je izašla iz rata pobjednički sa vojnom silom – Jugoslavenskom narodnom armijom, kao garantom svojih budućih partijskih interesa. Da bi sačuvala visoko stečene pozicije, Partija se opredijelila za etatistički centralizam kao najpovoljniji oblik državno-političkog ustrojstva nove države u pravcu nastavljanja “ratnog komunizma” u mirnodopskim uvjetima. Opredjeljenjem za ovaj model vlasti, KPJ se morala obračunati sa stvarnim i potencijalnim neprijateljima novog režima, provodeći vlastiti ideološki koncept u praksu uz nastojanje da okupi što veći broj stanovništva za izgradnju socijalizma, odnosno “narodne vlasti”, jedino rabljenog termina u to vrijeme.

Da bi ostvarila svoje ciljeve, KPJ je posredstvom državnih organa donosila revolucionarne mjere dekretima, naredbama, ukazima, zakonima, odlukama, a njihovo izvršenje kontrolirala oštrim sankcioniranjem neprovedenog, uz napomenu da se u javnosti nije pojavljivala slijedeći i dalje jedan vid konspiracije i nastojanja da održi kadrovski tip partije. Djelovala je pod imenom “narodni” po hijerarhijskoj vertikali od Federalne, odnosno Narodne Republike Bosne i Hercegovine do mjesnih narodnih odbora prema administrativno-teritorijalnoj podjeli, putem državnih i narodno-frontovskih struktura. Najdalekosežnije revolucionarne mjere bile su u oblasti interveniranja u privredi s ciljem kvalitativne i kvantitativne promjene svojinskih odnosa u društvu, što je za sobom povlačilo promjene u socijalnoj strukturi stanovništva, tj. nastajanjem novih ili nestajanjem starih društvenih kategorija u ovisnosti od njihove jačine i brojnosti. Imajući u vidu razvoj bosanskohercegovačkog društva do rata 1941. godine u pogledu razvoja proizvodnih potencijala i stupnja izdiferenciranosti socijalne strukture, poslijeratne promjene dešavale su se na izrazito agrarno zaostalom društvu sa vrlo tankim slojem građanstva, koje je tek u periodu između dva svjetska rata otpočelo značajnije pomake ka demokraciji zapadnog tipa. Međutim,

ono se pred početak rata uveliko dezorijentiralo i oslabilo. Poslijeratno agrarno društvo dodatno opterećeno surovim ratnim pustošenjima bilo je osnovica na kojoj su od 1945. godine počele burne promjene u svim aspektima djelatnosti, od politike, preko privrede do kulture. Ostavljajući po strani socijalne kategorije unutar najbrojnijeg seljaštva i malobrojnog radništva, u ovom radu slijedi samo kratak osvrt na građanstvo prema kojem je Partija pokazivala osobitu podozrivost na putu u izgradnji ideološko orijentirane “narodne demokratije”, pošto je u tom malobrojnem građanskom sloju vidjela opasnost za svoje pozicije, pa je vrlo dosljedno poduzimala udarne revolucionarne mjere: sekvestiranje imovine još iz vremena rata, zatim oduzimanje ratne dobiti stečene za vrijeme okupacije, konfiskaciju, prvu i drugu agrarnu reformu i prvu i drugu nacionalizaciju. Ovim revolucionarnim udarom na privatno vlasništvo, nova vlast stekla je materijalnu osnovicu na kojoj je mogla učvrstiti svoje pozicije. Te izravne udare na imovinske odnose, o kojima ovdje neće biti detaljnijih analiza, trebalo je potkrijepiti i objasniti “narodu” ideološkim i političkim degradiranjem bivših vlasnika, okarakteriziranih kao “narodni neprijatelji” ili “ostaci građanskih snaga” koji rade protiv “narodnih interesa”, uz neizostavno pozivanje “na svijetle tradicije NOB-e”. To i nije bilo teško učiniti protiv većine buržoazije koja je emigrirala u ratu ili neposredno pred kraj rata i za one koji su se otvoreno stavili na stranu okupatora. Međutim, postojao je određen broj građanskih snaga koje su javno zagovarale institucije demokracije zapadnoeuropske orijentacije u raspravama o budućem uređenju države, a sebe su smatrali nekompromitiranim u odnosu na fašističke snage tijekom rata. Oni su bili i najozbiljniji neprijatelj novom režimu što su komunisti vrlo dobro znali, pa su ih u relativno kratkom vremenu “prividne demokratije” onemogućavali u djelovanju vrlo efikasnim metodama do njihovog potpunog političkog neutraliziranja. Komunisti su se ponašali prema definiciji “O nama ljudi znaju koliko mi to želimo da oni znaju. S druge strane, mi želimo i nastojimo da prema nama ljudi budu iskreni i otvoreni.”¹ Ovakvo nepovjerenje komunista dolazilo je zbog toga što su bili svjesni činjenice da “(...) Rezerviranost prvaka građanskih stranaka, koji su ostali u okupiranoj Jugoslaviji, može se, do određene mjere, tumačiti time što su oni smatrali da su njihove partije zastupljene bilo u vladi bilo u emigraciji i da će, bez rizika za svoju osobnu sigurnost, moći u ime svojih partija produžiti pravno postojanje jugoslavenske države.”² Također, za razliku od zapadnoeuropskih koalicija građanskih i komunističkih partija koje su bez obzira na političke razlike imale suradnju u borbi protiv glavnog neprijatelja, u Jugoslaviji “(...) Sve građanske stranke, ukoliko se nisu već raspale poslije poraza, odbile su prijedloge KPJ. Samo u Sloveniji je osnovana

¹ Vladimir Velebit, *Tajne i zamke II. svjetskog rata*, Zagreb, 2002., 244.

² *Isto*, 12.

Osvobodilna fronta u koju su uz KP Slovenije ušli jedan dio Kršćanskih socijalista, dio “Sokola” i veći broj nezavisnih intelektualaca. U Srbiji je vođa lijevog krila Zemljoradničke stranke dr. Dragoljub Jovanović pozdravio inicijativu KPJ, ali dalje od toga nije išao, a na terenu njegova stranka nije htjela surađivati s KPJ već se ponašala kao i druge građanske stranke.”³ Prema tome, imajući na umu neprihvaćenu suradnju s početka rata, komunisti su u građanskim strankama i njihovim prvacima vidjeli svog protivnika na putu ostvarivanja već zacrtanog vlastitog programa, kojeg nisu imali namjeru revidirati prema zahtjevima opozicije.

Poslije Prvog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a) u Bihaću, “(...) Tito je odlučio da će se suprotstaviti svakom pokušaju povratka emigrantske vlade u Jugoslaviju. Ovo zasjedanje bilo je prekretnica konačnog razilaženja s kraljevskom vladom. Došlo se do točke s koje više nema povratka. Iako zbog protivljenja Sovjetskog Saveza nije smio Nacionalni komitet oslobođenja nazvati novom, revolucionarnom vladom Jugoslavije, Tito je tada odlučio da više ne prizna kraljevsku vladu, već je za njega novostvoreno političko tijelo predstavljalo siguran začetak buduće, narodne vlade Jugoslavije.”⁴ Od vremena Drugog zasjedanja AVNOJ-a intenzivno su se donosile i primjenjivale odluke koje će onemogućiti i eliminirati protivnike, te kraj rata dočekati spremno sa izgrađenim institucijama vlasti kojima je trebalo samo učvrstiti legitimitet, a on se osiguravao monopoliziranim pozivanjem na narodnooslobodilačku borbu. Odluke su distribuirane preko nacionalnih narodnooslobodilačkih vijeća do osnovnih organizacijskih jedinica, a regulirale su se najbitnije oblasti života, od izgradnje narodnooslobodilačke vlasti preko snabdjevanja vojske i stanovništva do prosvjetno-kulturne djelatnosti na oslobođenim dijelovima teritorije. Jedna od brojnih odluka izravno vezana za ovu temu je ona o Sudu nacionalne časti,⁵ donesena 6. 4. 1945. godine kako protiv ratnih zločinaca, tako i protiv političkih neistomišljenika. Inicijativu za pokretanje Suda nacionalne časti dao je već krajem 1944. godine Đuro Pucar, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu (PK KPJ BiH), na sjednici Predsjedništva Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a). Tom prigodom on “(...) obrazlaže potrebu stvaranja specijalnog suda koji bi, uporedo sa vojnim sudovima sudio licima koja su se ogriješila o interese narodno-oslobodilačke borbe. Dr. Grgurić zastupa mišljenje da se trenutno ne osjeća

³ Isto, 13.

⁴ Isto, 243.

⁵ ZAVNOBiH- dokumenti 1945., knj. II, Odluka o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine i o njegovom ustrojstvu i prestupu, 30.4.1945., Sarajevo, 1968., 266-271.

praktična potreba za stvaranjem specijalnog suda, jer vojni sudovi uglavnom sude svim ratnim zločincima i narodnim neprijateljima. O pitanju stvaranja specijalnog suda, po primjeru suda nacionalne časti u Srbiji, donesen je zaključak da Odjeljenje za pravosuđe izradi projekat odluke o formiranju takvog suda sa potrebnim obrazloženjem. Ovaj projekat Odjeljenje za pravosuđe podnijeće u roku od 15 dana.”⁶ Prije nego što je donesena spomenuta Odluka, Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a sugeriralo je Povjereništvu za sudstvo Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) o potrebi formiranja suda narodne časti kako su to već uradili u Predsjedništvu Velike narodne skupštine Srbije, 11. 11. 1944. godine, uz sljedeće obrazloženje: “Kako na teritoriji Federalne Bosne i Hercegovine žive Srbi i Hrvati te Muslimani kao posebna zajednica, to bi ovaj sud obuhvatio širi pojam narodne časti Srba, Hrvata i Muslimana koji žive u Federalnoj Bosni i Hercegovini za razliku od srpske nacionalne časti koja je mogla biti uzeta za nacionalno homogenu Federalnu Srbiju. Kod prosuđivanja djela učinjenih protiv narodne časti mi moramo postaviti težište na interese naroda Bosne i Hercegovine, na bratstvo naših naroda, koje u Bosni i Hercegovini dolazi naročito do izražaja, jer bez njegovog ostvarenja onemogućena je i Federalna Bosna i Hercegovina. Svako ono djelo, kojim se jedan Srbin, Hrvat ili Musliman ogriješio o čast svoje uže zajednice, ujedno povređuje interese svih naroda Bosne i Hercegovine, te je prema tome i pravilno da odgovara za povredu narodne časti Federalne Bosne i Hercegovine.”⁷ Na ovaj način, u političkoj javnosti se stvarao privid da inicijative dolaze i od vodstava federalnih jedinica, a ne da ih uvijek nameću savezni organi. S obzirom na nedostatak iskustva u sudstvu uopće, a osobito u radu ovih specijalnih sudova “(...) molimo da nam dostavite projekte zakonskih odluka, u kojima su pobliže određene krivice koje će suditi taj sud te odluku o uređenju suda i postupku, a također i sav materijal koji se odnosi na organizaciju i način rada toga suda.”⁸ Uz informaciju da je osnovan specijalni sud u Srbiji, o svojim

⁶ ZAVNOBiH - dokumenti 1943-1944., knj. I, Zapisnik sjednice Predsjedništva ZAVNOBiH-a, 30. 12. 1944., / dr. Jakov Grgurić bio je član Predsjedništva ZAVNOBiH-a ispred HSS-a/, Sarajevo, 1968., 905.

⁷ ZAVNOBiH - dokumenti 1945., knj. II, Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a obavještava Povjereništvu za sudstvo NKOJ da bi bilo potrebno da se formira Sud narodne časti Federalne Bosne i Hercegovine čije bi kompetencije bile slične Sudu za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti, s tim što bi ovaj Sud obuhvatio širi pojam narodne časti zbog heterogenog sastava stanovništva u Federalnoj Bosni i Hercegovini, 12. 1. 1945., 91.

⁸ ZAVNOBiH - dokumenti 1945., knj. II, Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a traži od Predsjedništva Velike narodno-oslobodilačke skupštine Srbije projekte zakonskih odluka u kojima su pobliže određene krivice koje će suditi Sud za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti, 12. 1. 1945., 90.

namjerama Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a upozna je i Odjel za pravosuđe ZAVNOH-a na sljedeći način: "(...) Molimo, da nas izvjestite, da li postoji namjera, da se i u Federalnoj Hrvatskoj takav sud osnuje, a ukoliko je već nešto radeno po tome izvolite nam dostaviti odnosne projekte odluka radi uvida. Na teritoriji Bosne i Hercegovine isto kao i u Hrvatskoj žive Srbi i Hrvati, a u Bosni i Hercegovini još i Muslimani, pa će prema tome taj sud morati obuhvatiti širi pojam narodne časti za razliku od srpske nacionalne časti, kako je mogla biti uzeta u nacionalno homogenu Federalnoj Srbiji. Ovom prilikom molimo, da nam i dalje šaljete sve zakonske projekte, koji se izrade u Vašem Odjelu, a mi ćemo također Vama dostavljati naše."⁹ Iz navedene korespondencije zanimljivo je kako bosanskohercegovačko političko rukovodstvo vidi Srbiju kao nacionalno homogenu federalnu jedinicu i to potcrtava u svim navedenim dopisima, ali uočljiva je i potreba konzultiranja sa srpskim i hrvatskim rukovodstvima o pitanju usaglašavanja rada specijalnog sudstva za hrvatski i srpski narod u Bosni i Hercegovini. Tadašnje bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo uočilo je postojanje Srba u Federalnoj Hrvatskoj, ali ne i Muslimana, Albanaca i ostalih u Federalnoj Srbiji. Presude su izricane "U ime naroda", a sudije je postavljala i kontrolirala Partija. Pozivanje na odgovornost postavljeno je na vrlo široku osnovu jer: "Sud pokreće postupak na prijavu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, organa Odjeljenja zaštite naroda za Bosnu i Hercegovinu, vojnih sudova, redovnih narodnih sudova, po vlastitoj inicijativi ili po prijavi privatnih lica."¹⁰ Prema propisanim paragrafima Odluke, ustrojstvo suda i postupak suđenja odicalo je nabojem revolucionarnog obračuna, a gubitak narodne časti mogao je biti privremeno ili doživotno, sa lakšim ili težim prisilnim radom najdulje do deset godina uz neizostavnu konfiskaciju imovine. Na stranicama "Oslobođenja" zabilježena su neka od imena optuženih, redovito pripadnici iz reda sva tri naroda, njihovi prijestupi i izrečene kazne s ciljem javnog isticanja neprijatelja i njegovih (ne)djela. U novinskim tekstovima u kojima se prenose detalji sa suđenja, potcrtani su i uzvici koji su se mogli čuti iz prisutne mase, stvarajući tako atmosferu potpore tim sudskim procesima čak i u slučajevima gdje nisu postojala opravda-

⁹ ZAVNOBiH - dokumenti 1945., knj. II, Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a obavještava Odjel za pravosuđe ZAVNOH-a o odluci skupštine Srbije o formiranju Suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti. Ovo Odjeljenje je mišljenja da bi bilo potrebno sličan sud formirati i za Federalnu Bosnu i Hercegovinu; traže, da ih u svojim namjerama u vezi sa formiranjem takvog suda u Hrvatskoj obavijeste i da im ubuduće, i po mogućnosti, šalju sve zakonske projekte, 12. 1. 1945., 92.

¹⁰ ZAVNOBiH-dokumentima 1945., knj. II., Odluka o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine i o njegovom ustrojstvu i postupku, 6. 4. 1945., 269.

nja za njih. Okrivljeni su prvo označeni kao neprijatelji vlastitog naroda, čime su ugrožavali i one druge, zločinima, pljačkama i nemoralnim ponašanjem. Bez obzira na negativne kritike građanstva osobito na njegovu primjenu u praksi, Sud nacionalne časti formalno je imao obilježje federalne institucije, a kada je za nepunih pet mjeseci sud ispunio očekivanja zakonodavca, ocijenjeno je da se ukine. Kako su u novinama objavljivani tekstovi koji su javnosti objašnjavali zakone,¹¹ tako je čitateljima objašnjeno zašto se ti zakoni ukidaju, koje je, prema riječima autora teksta, “narod prihvatio sa puno oduševljenja i podrške.” O stvaranju javnog mnijenja povodom ukidanja ovog suda od strane Predsjedništva Narodne skupštine Federalne Bosne i Hercegovine 2. 8. 1945. godine,¹² “Oslobođenje” bilježi kako su ovi sudovi “(...) nastali u vremenu kada su naši narodi prelazili iz oružane borbe na mirnu izgradnju svoje zemlje i kada su se trebali očistiti od onoga što se kroz iskustvo pokazalo izdajničko i nenarodno. Njihovo dalje postojanje i rad u novim uvjetima normalizacije državnog i narodnog života moglo bi biti kočnica bržeg sređivanja prilika u zemlji. (...) Niz novih zakona, kako to kaže Moša Pijade treba da izvrše prelaz sa ratnog na mirnodopsko pravosuđe, a normalizacija života je zahtijevala, a naša snaga, čvrstina pozicija NOP-a je omogućavala donošenje ne samo ovoga zakona, nego i niza zakonodavnih akata, koja pored ostalog pokazuju i veličinu naše širokogrudosti.”¹³ Da brojne presude nisu bile pravedne svjedoče njihove korekcije tijekom 1946. godine, kada je uslijedio proces smanjenja ili oslobađanja za određen broj osuđenih prema odredbama ovoga suda, što se imenom i prezimenom može pratiti u *Službenim listovima Federalne Bosne i Hercegovine*. Prema tome, kada se čitaju relevantni dokumenti za Bosnu i Hercegovinu istraživač može steći utisak o izvjesnoj autonomiji u donošenju odluka, međutim, kao i u ostalim, i u ovom slučaju federalne institucije su striktno pratile direktive saveznih institucija. Između ostalog, to se može uočiti i na primjerima citiranja najviših jugoslavenskih političara kada govore o konkretnim mjerama, kao npr. objašnjenje Moše Pijade o ukidanju suda narodne časti, što je vrijedilo i za Bosnu i Hercegovinu. Stavovi bosanskohercegovačke vrlo blijede i nemoćne opozicije nisu mogli utjecati na revolucionarno zakonodavstvo, a bili su poznati uglavnom u komentarima glasnogovornika vlasti i organizacija Narodnog fronta. Mišljenja opozicije iznosili su predstavnici narodne vlasti na način da su ih

¹¹ *Oslobođenje*, br. 29., 9. 4. 1945., 2.

¹² *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, god. I., br. 8., Zakon o ukidanju Suda za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine, 20. 8. 1945.

¹³ “*Oslobođenje*”, Sarajevo, god. III., br.81., 12.8.1945., Kako je došlo do ukidanja suda narodne časti, 5.

unaprijed okarakterizirali “narodnim neprijateljima” i “kočničarima napretka”, a neprekidnim ponavljanjem istih fraza stvarano je već prepoznatljivo javno mnijenje protiv njih.

Posebno negodovanje opozicije pojavilo se povodom donošenja *Zakona o biračkim spiskovima*¹⁴ na Trećem zasjedanju AVNOJ-a.¹⁵ Institucionalna žustra rasprava povodom ovog i drugih zakona vezanih za izbore vođena je između uglednih predstavnika građanske opozicije i najviše pozicioniranih predstavnika Narodnog fronta (čitajte: KPJ) u Privremenoj narodnoj skupštini DFJ, od 10. do 25. 8. 1945. godine.¹⁶ Ovom prigodom možda bi bilo interesantno prenijeti izvode iz novinskog članka u kojem je Rodoljub Čolaković, predsjednik Vlade Federalne Bosne i Hercegovine, najavio ovaj zakon u tonu naredbe, tj. da “(...) s njime treba da bude upoznat svaki naš patriota, svi oni koji žele dobro svojoj zemlji i svom narodu, kako bi svaki pojedinac mogao što više doprinijeti da taj zakon bude sproveden u djelo u svakom kutiću naše zemlje.”¹⁷ S obzirom da je autor teksta bio predsjednik Vlade, to govori o važnosti ovog zakona, što je bila najčešća praksa i u mnogim drugim slučajevima u ovom periodu. Objašnjavajući zakon, Čolaković se u članku osvrnuo na sve njegove odredbe s polazišta da “Kroz zakon o biračkim spiskovima provejava duh naše demokratije, u njemu se govori ko ima pravo da određuje sudbinu naše zemlje, a kome je to pravo oduzeto.”¹⁸ Međutim, o dubini jaza prema starim društvenim strukturama najslikovitije govore upotrijebljene kvalifikacije za one koje autor teksta naziva zagovornicima “čiste” ili “pune demokratije”, misleći na opoziciju. S obzirom na funkciju koju je obavljao i autoritet koji je imao, upotrebom nekih neprimjerenih riječi, on je svjesno davao instrukcije kako se treba raditi u nižim organima vlasti, odnosno izravno diktirao ton nepovjerenja i diskvalifikacije. Tako, objašnjavajući davanje prava glasa vojnicima, Čolaković je pisao da “Naša Jugoslovenska armija, to je naoružan narod u borbi za slobodu i bolju budućnost. (...) ona je istinski čuvar otadžbine koja je sada doista njegova, da se sada s njenom sudbinom ne može poigravati šačica određenih političkih prostitutki, bez mrvice osjećaja nacionalne časti i ponosa,” ili “Ne smijemo dozvoliti da biračko pravo dobiju upljuvci koji su do juče

¹⁴ *Službeni list DFJ*, Beograd, god.I., br. 59., 11. 8. 1945., Zakon o biračkim spiskovima, 541.

¹⁵ Slobodan Nešović i Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945.*, Beograd, 1983., 761.

¹⁶ *Isto*, 772-782.

¹⁷ *Oslobođenje*, Sarajevo, god. III., br. 82., 19. 8. 1945., Zakon o biračkim spiskovima. Značajno oruđe naše demokratije, 1.

¹⁸ *Isto*.

zabadali nož u leđa našem narodu, a sad se isčaurili u “demokrate”.¹⁹ Čolaković je osobito naglasio da “Sve naše antifašističke organizacije, sve snage Narodnog fronta treba da se mobilišu i da pomognu da se birački spiskovi sastave u duhu zakona i u određeno vrijeme. (...) U našim selima, po gradovima, na sastancima i konferencijama, sastavljanje biračkih spiskova mora biti predmet svestrane diskusije, u kojoj će se bez sitničavosti i uskogrudosti, ali i bez trulog oportunitizma, pretresti rad onih lica za koje njihovi sugrađani smatraju da ne mogu biti uneseni u biračke spiskove.”²⁰ S obzirom na tadašnju simbiozu državne i partijske vlasti, važno je istaknuti i partijsku liniju u vezi sa ovim pitanjem, što je također bila stalna praksa djelovanja “naše demokratije”, pa tako Aleksandar Ranković potpisuje direktivu Centralnog komiteta KPJ svim centralnim i pokrajinskim komitetima, pa tako i Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH, u kojoj se između ostalog kaže: “Da bi naše partijske organizacije mogle izvršiti u kratkom roku ovaj ogromni zadatak, nužno je da se poduzmu hitno sledeće mere: 1) Centralni komitet treba da u roku od dva dana po primitku ovog pisma obrazuju svoju izbornu komisiju i da o tome nas izveste; 2) Jedan dio komisije neka se bavi pripremama za izbore, a drugi neka rukovodi kampanjom za sastavljanje biračkih spiskova; 3) Komisije pri CK odmah će formirati svoje organe kod okružnih komiteta i dati im najhitnija uputstva za rad.”²¹ Provođeci direktivu partijskim, državnim, narodnofrontovskim i uopće javnim priopćavanjem, opozicija je onemogućena u nekom ozbiljnijem djelovanju, a epilog je bio sljedeći: “(...) najveći procenat brisan iz biračkih spiskova bio (je) u Bosni i Hercegovini (biračko pravo je oduzeto za 39.438 lica ili 3,46% punoljetnih osoba).”²² Svakako, ne manje značajno pitanje je i sam postupak glasanja i izbora predstavničkih organa, što je i u daljnjoj djelatnosti onemogućavalo opoziciju. “Kutija bez liste” trebalo je opoziciji biti jasan pokazatelj o njihovom nestanku sa političke scene, a njihove nade da će uz pomoć interveniranja Zapada vratiti svoj politički utjecaj, bile su samo izgubljene iluzije. Tito, koji je u Politbirou CK KPJ, najmoćnijoj instituciji toga vremena, bio neprikosnovena ličnost, “(...) Dikaturu proleterijata shvatio je kao potrebu da se sve ostale društvene klase politički obesprave i liše svakog sudjelovanja u upravljanju državom. To drugim riječima znači da nije dopuštao rad nikakvoj legalnoj opo-

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), fond: Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu (fond: PK KPJ BiH), kutija (kut.) 84/45., dokument (dok.) 53/45., Direktiva CK KPJ svim centralnim i pokrajinskim komitetima, 12. 8. 1945.

²² Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945 -1953. godine*, Tešanj 2000., 39.

ziciji i da je spriječio osnivanje drugih političkih stranaka osim komunističke partije koju je smatrao predstavnikom jedinstvenog proleterijata. Nije htio uvidjeti da čak ni proleterijat nije jedinstven, jer je očigledno da i među radnicima postoje različiti interesi koji mogu biti u konfliktu jedni s drugima. Nije htio prihvatiti tezu da i drugi slojevi društva konstruktivno surađuju u njegovom harmoničnom djelovanju i da su neophodni za uspješan razvitak.”²³

Taj koncept stvaranja monolitnog partijskog društva provodio se u Bosni i Hercegovini još u vrijeme rata s jasnom naznakom da “Narodi Bosne i Hercegovine ne žele više povratak starog stanja koje je i dovelo do naše nesreće. (...) Razdor i mržnju među našim narodima unosili su tuđinci u našu zemlju od Osmanlija, Mađara i Austrijanaca do današnjih fašističkih zavojevača. Stare političke stranke, kao velikosrpske, tako i Jugoslovenska muslimanska organizacija i reacioneri iz Hrvatske seljačke stranke, nisu zbližavali narode, već su svojom protivnarodnom politikom produbljivali jaz među njima i sijali mržnju. (...) Zahvaljujući Komunističkoj Partiji, organizatoru narodno-oslobodilačke borbe, narodi Bosne i Hercegovine, poslije toliko žrtava i krvoprolića ostvaruju bratstvo-jedinstvo u narodno-oslobodilačkom pokretu koje će se dalje razvijati i učvršćivati, kao najdragocjeniju pobjedu u ovoj borbi.”²⁴ Pozivanje na daleku prošlost Osmanskog i Austro-Ugarskog carstva imalo je za cilj s njima politički poistovjetiti višestranački život između dva svjetska rata, te stvoriti platformu za odvajanje vodstva srpskih, muslimanskih i hrvatskih građanskih stranaka od “narodnih masa”, za koje su naznačili da su za njima krenule iz neznanja. Takvu taktiku nova komunistička vlast smatrala je vrlo efikasnom u privlačenju k sebi što više stanovništva, a razračunavanjem sa političkim vođama osiguralo bi se snažnije djelovanje u “narodnim masama”. O građanskim političkim vođama iz sve tri nacije u Bosni i Hercegovini govorilo se posebno, ni jedna nije izuzeta, jer su se oni morali jasno naznačiti krivcima za krvoproliće i neprihvatanje ideala narodnooslobodilačke borbe. Uz neke neznatne razlike, o ovom pitanju se govorilo na isti način nekoliko godina nakon rata: “Srpski reacionari u Bosni i Hercegovini, nastojeći da zadobiju neki uticaj na mase, govore o tome kako je u federalnoj Bosni i Hercegovini ugrožen položaj Srba, kako će se protiv njih složiti Hrvati i Muslimani.(...) U toku rata oni su sa svojim Dražom Mihailovićem pomagali okupatoru da uništi svijet srpskog naroda, a sad su se odjednom zabrinuli za njegovu sudbinu. Oni su se zapravo zabrinuli za svoju vlastitu sudbinu i to s pravom. Propalo je njihovo carstvo, prošla su ona vremena, kad su oni u ime srpstva mogli da obmanjuju srpski narod koji se u oslobodilačkom ratu definitivno oslobodio tutorstva tih srp-

²³ Vladimir Velebit, *Tajne i zamke II. svjetskog rata*, Zagreb 2002., 314.

²⁴ ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I., Rezolucija ZAVNOBiH-a, 70.

skih izroda koji su svojom politikom služenja okupatoru osramotili srpsko ime. (...) Muslimanski reakcionari, oni ljudi koji se nisu osramotili otvorenom saradnjom sa ustaškom državom, ali koji su “prijateljevanje” sa njemačkim okupatorima smatrali nekakvom političkom mudrošću, imaju drugu taktiku. Oni su u toku rata odvrćali muslimanske mase od oružane borbe protiv okupatora, plašeći ih njemačkom silom. (...) Muslimanski reakcionari dobro vide da je propalo i njihovo carstvo, da su prošla ona vremena kada su oni mogli da u ime Muslimana prave razne političke pazare na kojima su oni šicirali, bogatili se, dobivali čast i položaje, a široke muslimanske mase plaćale su i znojem i krvlju tu njihovu protivmuslimansku politiku. (...) Hrvatski reakcionari koji su prihvatili Hitlerov “novi poredak” nalaze se u veoma nezavidnom položaju. (...) Oni su napadali na narodno-oslobodilačku vojsku kličući ne više Anti Paveliću nego Mačeku. Taj izdajnik hrvatskog naroda postao je zastava hrvatskih reakcionara i u Bosni i Hercegovini. I oni govore o interesima Hrvata, i oni su se zabrinuli za sudbinu hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. A u stvari, oni su se, s pravom, zabrinuli za svoju sudbinu. U sve većoj mjeri Hrvati Bosne i Hercegovine uviđaju u kakav su ih težak položaj doveli oni njihovi izrodi koji su zagovarali da se budućnost hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini može graditi na mržnji svega što je srpsko. Blagodareći naporima narodno-oslobodilačkog pokreta, hrvatske mase uviđaju u sve većoj mjeri da je i njihova budućnost u Bosni i Hercegovini obezbjeđena samo u bratstvu sa Srbima i Muslimanima Bosne i Hercegovine. (...)”²⁵ Prema tome, komunisti su vrlo dosljedno i oštro primjenjivali svoj zacrtani ideološki program u izgradnji vlasti pošto su na glavnu partijsku liniju ostvarivanja zacrtanog puta imali monopol. Inicijative od strane nekih bivših građanskih političara, koji su okarakterizirani kao “nekompromitirani političari starog režima”, pojavljivale su se kao usamljeni primjeri, ali nisu usvajane, jer su sve važne odluke unaprijed bile dogovorene u partijskim komitetima, a samo su ih putem institucija vlasti legalizirale. Pojedinci iz reda građanstva bili su uključeni u organe nove vlasti najčešće kao stručnjaci ili potrebni kadrovi u vrijeme kratkog perioda međunarodnog priznavanja nove države, stoga nisu imali utjecaja na političko odlučivanje. Neki su od njih uslijed političke nemoći davali ostavke ili su ih poslali u mirovinu, ali je određen broj prihvatio novi režim, prilagodio mu se u nastojanju da sebi osigura pristojnu egzistenciju i položaj.

“Izgradnja narodne vlasti” osim vrlo efikasnim, revolucionarnim mjerama učvršćivana je i nekim postupnim metodama, što je bio slučaj sa nacionalnim kulturno-prosvjetnim društvima u Bosni i Hercegovini i ostacima samo nekih predratnih

²⁵ ZAVNOBIH – dokumenti, knj. II., Politički izvještaj, referat Rodoljuba Čolakovića, člana Predsjedništva ZAVNOBiH-a, 411-412.

političkih stranaka. Metode gušenja ovih oblika djelatnosti, koje se mogu podvesti pod odrednicu civilnog društva, zabilježile su sporiji tempo, jer je bio već napravljen snažan udar na pojedince koji su bili najugledniji i najglasniji u zahtjevima za podjelu vlasti ili participaciji u njoj izvan narodnofrontovskog bloka. Evidentno je bilo da su sva tri nacionalna kulturno-prosvjetna društva tretirana na isti način, istim metodama i po istom šablonu. Među prvim potezima bilo je obnoviti društva na sasvim drugačijim osnovama, ponovnom registracijom za *Prosvjetu*, kojoj je bio zabranjen rad tijekom rata, ali također i *Napretka* koji je nesmetano djelovao tijekom sve četiri ratne godine. Sa društvima *Gajret* i *Narodna uzdanica* situacija je bila nešto drugačija, oba su rasformirana zbog njihove prosrpske, odnosno prohrvatske orijentacije, a osnovano je novo društvo pod imenom *Preporod*. Uporedo sa ovim organizacionim prestrojavanjem, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a - Povjereništvo za prosvjetu imenovalo je delegate koji su preuzeli upravu i to po principu odgovarajuće nacionalne pripadnosti. Istim odlukama, stara rukovodstva su razriješena dužnosti, a nova su nastavila rad, usmjeravajući društva na sasvim drugačijim ideološkim osnovama, a glavni cilj bio je osigurati vlastiti interes u njima. Prvenstveno, služeći se ovim nacionalnim udruženjima, nastalim početkom 20. stoljeća, a znajući kakav su utjecaj imali svako u svom nacionalnom korpusu, putem novopostavljenih uprava sa provjerenim i odanim partijskim kadrovima, “narodna vlast” ih je nastojala iskoristiti za vlastito djelovanje kao vrlo pogodan politički poligon. Iz godine u godinu aktivnosti ovih društava su smanjivane, pokazivalo se sve više objektivnih razloga za njihovu organizacionu neefikasnost, iz njihovih redova su “odpadali” svi oni koji se se protivili narodnofrontovskoj orijentaciji u spomenutim društvima. Najugledniji predstavnici iz nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava bili su osuđeni na Sudu narodne časti, čime su onemogućeni u daljnjoj javnoj djelatnosti, jer su izgubili građanska prava. Sačuvana arhivska dokumentacija sasvim lijepo ilustrira postupke novoosnovanih uprava od središnjih do podružnih s ciljem gušenja ovih društava iznutra i njihovom konačnom utapanju u *Savez kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine*, čija je Prva redovna godišnja skupština održana 8. i 9. 5. 1949. godine, na kojoj se predsjednik *Saveza* između ostalog osvrnuo i na rad nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava sljedećom konstatacijom: “Daljnji razvoj kulturno-masovnog rada zahtijevao je da se izvrši likvidacija triju tradicionalnih društava *Prosvjete*, *Preporoda* i *Napretka*. To je završeno na sastancima plenarnih uprava marta o.g. Odmah 1945. i 1946. ova tradicionalna društva razbijala su pozicije reakcije, afirmirala su liniju naše kulturne politike i rješavanja nacionalnog pitanja kod onih slojeva građanstva koji su bili pod šovinističkim uticajem. Ovaj zadatak ova tri

društva uspješno su izvršila.”²⁶ Njihova imovina odlukom vlastitih uprava prenesena je na *Savez kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine*, odnosno uknjižena je u državno vlasništvo. Tako je likvidacija kulturne i prosvjetne djelatnosti ovih društava izvršena uporedo sa gubitkom vlasništva nad svom pokretnom i nepokretnom imovinom. Prema tome, i na ovom primjeru u vremenu “privida pluralizma”, nisu uspjeli pokušaji nastavljanja djelatnosti institucija na osnovama civilnog društva, jer su ih na tom putu u ideološkom pogledu usmjeravali novopostavljeni rukovodioci na svim razinama, ispraznim veličanjem nacionalnih imena, potpunom unutarnjom kontrolom i neometanim izravnim slamanjem postojećih otpora zacrtanoj “partijskoj liniji”.

Utjecaj Partije bio je od prvorazrednog značaja u politici prema nacionalnim kulturno-prosvjetnim društvima. Podružnice tih društava bile su organizirane prema administrativno-teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine s ciljem da se mogu bolje kontrolirati, jer su partijske organizacije na svim razinama slale izvješća višim partijskim instancama o svim pitanjima, pa i o djelatnosti društava. Iz različitih izvješća može se istražiti taj odnos. Svi relevantni pokazatelji političke situacije na terenu slijevali su se u različita odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu koji je kao najviši partijski forum u Bosni i Hercegovini rezimirao ukupnu djelatnost, kako uspjehe, tako i nedostatke. U različitim zapisnicima, koji su uglavnom bili vrlo kritični, je izraženo nezadovoljstvo kako radom društava, tako i nedovoljnim zalaganjem partijskih organizacija osobito vezano za pitanje uključivanja Hrvata u društveno-politički život. U to vrijeme omasovljenja partijskog članstva, bilo je od izuzetne važnosti privući nove članove iz hrvatskog naroda. Da je taj proces tekao vrlo sporo svjedoče zapisnici posebnih sjednica Pokrajinskog i okružnih komiteta posvećenih ovom pitanju. Namjera partijskih tijela bila je da se iz reda “Napretkovaca” i HRSS-a regrutiraju novi članovi, stoga im je i poklanjana osobita važnost. U svim zapisnicima se govorilo na isti način, a ovdje se to može ilustrirati jednim ulomkom koji je sadržajem obuhvatio ukupan problem: “U radu sa hrvatskim masama partijska organizacija nije pokazala upornost. Hrvati su u očima naših rukovodilaca ostali i dalje ustaše, nacionalna grupa koja se neprijateljski odnosi prema našem poretku. Kod nas ima i šovinističkih gledišta po tom pitanju, a ima i bježanja od poteškoća da se bori za hrvatske mase. Mi smo napravili niz grešaka u personalnoj politici prema Hrvatima, u sudstvu itd., i u stvari često je primjenjivan oštrij kriterij prema Hrvatima nego prema Srbima i muslimanima. To je jedno od najtežih pitanja

²⁶ *Odjek* – organ Saveza kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine, god. III., br. 27., 1-2., 1949., Referat predsjednika Mladena Čaldarevića na Prvoj redovnoj godišnjoj skupštini, 6.

u BiH. Izolovati katolički kler, mačekovce od uticaja na hrvatske mase to je zadatak. Hrvatske mase danas proživljavaju krizu u tome se osjeća kod njih lutanje. (...) “Napredak” koji je u tom kulturno-prosvjetnom radu imao zadatak da okupi građane, podbacio je. “Napredak” postaje žarište mačekovaca, reakcionari su napravili od njega svoju busiju i učvršćuju svoje pozicije. Mi moramo danas radi malobrojnosti Hrvata-komunista, radi posebnosti kulturnog i političkog života kod Hrvata, da forsiramo HRSS i “Napredak” i da te organizacije budu pod našim uticajem, a ne pod uticajem klera i mačekovaca. I reakcionari hoće pozicije u tim organizacijama. Mi moramo preorijentisati svoj rad, moramo uočiti važnost tih organizacija. U “Napredak” mogu ući svi komunisti, a u HRSS svi koji nisu funkcioneri Partije.”²⁷ Tijekom tih diskusija i zacrtanih smjernica, nisu izostavljena ni druga dva nacionalna društva, pa tako za “Preporod” se konstatira sljedeće: “Mi smo stvorili “Preporod” koji treba da bude čvrst savez komunista i nekomunista muslimana. Tu mi trebamo da vršimo svoj uticaj. Naša partijska organizacija nije o tome mislila. U “Preporod” treba da dođu borbeni muslimani, a mi vidimo ponegdje da se on razvija u kočnicu muslimana. Poslije pobjede i uspjeha dolazi do splašnjavanja baš radi toga, što reakcionarni elementi uzimaju uprave (odbore) u svoje ruke. Naši drugovi kao od bijede idu tamo. Sve je u manjoj mjeri slučaj sa “Prosvjetom”.”²⁸ Da bi se u narednom periodu onemogućila nastojanja članova društva za koje je Partija smatrala da su neprijateljski raspoloženi prema novoj vlasti, uslijedila je intenzivnija aktivnost u povezivanju podružnica pojedinih društava sa narodnofrontovskim organizacijama na terenu. Kako su predsjednici odbora u društvima bili provjereni kadrovi, ako ne članovi Partije, onda vrlo naklonjeni njoj, te su u isto vrijeme obnašali i neke druge funkcije na kojima su bili više angažirani nego u svojim matičnim društvima, to je dovodilo do sužavanja njihovog rada, neodržavanja sastanaka i godišnjih skupština, gubitka međusobne komunikacije, kao i veze sa središnjim upravama. Uporedo sa tim laganim zamiranjem aktivnosti u nacionalnim društvima gradila se jedna nova organizacija jedinstvenog saveza kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini koja je ostvarila svoj cilj objedinjavanjem svih društava i udruženja. To je bilo potpuno u suglasju sa proklamiranim “bratstvom i jedinstvom” jedinim važećim principom u rješavanju nacionalnog pitanja. Kada su vladajuće partijske strukture ocijenile da nacionalna društva više nisu potrebna, i da se putem njih ostvario odgovarajući partijski interes, odlučile su da se ona zatvore na jedan miran način uz objašnjenje: “No, sa periodom obnove kao da je počela jenjavati životna snaga sva tri društva. Sve su

²⁷ ABH, Fond: PK KPJ za BiH, kut. 102 / 1946., 2 / 46., Zapisnik sa sastanka Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, 11. 3. 1946.

²⁸ *Isto.*

se više čuli glasovi sa terena koji su tražili da se društva stope, da se sliju u jedno bratsko društvo, jer su se i radni ljudi slili u jedan front. Kroz kulturno-umjetnički rad u sindikalnim organizacijama, u organizacijama Narodnog fronta, Narodne omladine, AFŽ-a, kroz kulturno-prosvjetni rad zadružnih organizacija na selu naši radni ljudi razvili su najširu kulturu i prosvjetnu djelatnost i pod rukovodstvom svoje Partije oni ne samo likvidiraju kulturnu zaostalost, nego i stvaraju novu nacionalnu kulturu, ispunjenu novim sadržajem, koji je odraz nove socijalističke stvarnosti.”²⁹ Na potpuno isti način vijesti o gašenju nacionalnih društava objavljene su u “Odjeku”- organu kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine.³⁰ To je bila svakodnevna praksa kontrolirane informativne djelatnosti, tekstove su pisali provjereni partijski kadrovi koji su u sva tri društva postavljeni kao povjerenici, zatim tajnici i na koncu kao članovi komisija za likvidaciju društava, pa su bili zaduženi izvijestiti o njihovom nestanku. Partijsko rukovodstvo je javnosti predstavilo nestajanje nacionalnih društava kao građanskih institucija koje su se iznutra istrošile, za koje je nestalo interesa i koje su prevaziđene u vremenu socijalističkog društva i “(...) Od tada u kulturi glavnu ulogu imaju amaterska kulturno-umjetnička i kulturno-prosvjetna društva, amaterska pozorišta, te narodni i radnički univerziteti. Njihov je zadatak bio njegovanje kulturno-historijske baštine kao zajedničke tekovine svih bosanskohercegovačkih naroda, a ne isticanje i naglašavanje posebnih nacionalnih tradicija.”³¹ Osim toga, nestajanje ovih društava došlo je u vrlo burnom vremenu javnog obračuna sa Rezolucijom IB-a, kada je Komunistička partija od polovice 1948. godine u potpunosti izašla iz zatvorenih partijskih krugova u tisak, javni govor, izjašnjavanje “za” ili “protiv”, pa joj stoga nije bila više potrebna neka posebna, indirektna infiltracija vlastite ideologije putem tradicionalnih društava, pa ni ovih nacionalnih. Na osnovi sačuvanih arhivskih i drugih relevantnih povijesnih vrela može se vrlo detaljno rekonstruirati vrijeme likvidacije nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava od 1945. do 1949. godine, ali ono što je interesantnije od toga jeste priča o bosanskohercegovačkom društvu, odnosno kako je to javno građansko mnijenje doživljavalo mijenjanje već ustaljenih naziva palača, zgrada, domova, ali i nedostak tradicionalno organiziranih plesova, matinea i uopće svakodnevnih navika

²⁹ *Oslobođenje*, god. VI / 1949., br. 772., 15. 4. 1949., 2., Prestanak rada “Prosvjete”, “Napretka” i “Preporoda”. Glavni odbori donijeli su odluku da nacionalna kulturno-prosvjetna društva obustave svoj rad, (tekst potpisao Salko Nazečić).

³⁰ *Odjek*, god. III., br. 25., 4., 1-2., 5, Zašto su nacionalna kulturna društva prestala sa radom, (tekst potpisao Alojz Benac).

³¹ Iljas Hadžibegović i Husnija Kamberović, *Građansko društvo u Bosni i Hercegovini – porijeklo i kontekst*, Časopis “99”, Revija slobodne misli, br. 9-10, Sarajevo, IX-XII/ 1977., 54.

u smislu sastajanja u čitaonicama, razgovora, pozdrava i sličnog. Moguće je samo pretpostaviti da su razmišljali o nekom već prošlom vremenu, vjerojatno ne tako glasno, a u općoj oskudici poslijeratnog siromaštva tražili način kako preživjeti, jer je nekima, kao npr. modisticama onemogućena i osnovna zanatska djelatnost, pošto je Partija nepisanim odredbama propisivala i stil odijevanja.

Nestajanje “ostataka građanskog društva” može se pratiti i u politici prema političkim strankama. Većina značajnih prijeratnih stranaka u Bosni i Hercegovini tijekom rata se politički polarizirala, naročito one koje su imale svoje centrale u Zagrebu i Beogradu, zatim dezorganizirale u smislu članstva i dočekale kraj rata sa jačim ili slabijim utjecajem. Istaknuti pojedinci su tijekom 1945. godine još gajili nade u obnavljanje političkog pluralizma. Najizrazitiji primjer metoda partijskog djelovanja prema ostacima građanskih stranaka u Bosni i Hercegovini predstavljen je pred sazivanje Prve zemaljske konferencije HRSS i to pisanjem opširnih članaka na prvoj stranici dnevnog lista “Oslobođenje”. Terminološka i ideološka matrica bila je istovjetna kao i prema HKD “Napredak,” a i autori tekstova su bili isti, zaduženi od KPJ za tu vrstu posla.³² Među najvažnijim postavljenim zadacima bio je izbor Odbora HRSS-a za BiH, u koji je trebalo imenovati provjerene članove Partije, Hrvate. U tome se uspjelo, što i nije bilo osobito teško zbog nepovezanosti članstva i preostalog vodstva i već obavljene vrlo snažne političke polarizacije unutar ove stranke još tijekom rata. Komunisti su kontinuirano u svojim žestokim kampanjama diskvalificirali Mačeka, u kojima su sva opoziciona djelovanja označavali “mačekovštinom”, i to u najnegativnijem kontekstu, a iz nekadašnjeg HRSS-ovog programa rabili sve dodirne poglede na buduće državno-političko uređenje kao što su: republikanstvo, federalizam, socijalni program, ukidanje monarhije i poziv na opću slavensku solidarnost. To se vrlo dobro može pratiti u tekstovima poslijeratnih “Napretkovih kalendara”. Vijest o održanoj I. zemaljskoj konferenciji HRSS-a za Bosnu i Hercegovinu sa prvih stranica, došla je na treću i to na samo dva kratka stupca, gdje se daje izvješće da su stranci namijenjeni zadaci opismenjavanja, ali u istom članku izrazito se potcrtava važnost obnavljanja rada “Seljačke sloge” sa istim zadacima.³³ Između ostalog, javno se željela pokazati mogućnost egzistiranja hrvatskih institucija, a glavni cilj bio je unaprijed određen, tj. ovladati njima, u čemu se i uspjelo, jer “Konferencija

³² *Oslobođenje*, god. III., br. 84., 2. 9. 1945., Pred saziv zemaljske konferencije Hrvatske republikanske seljačke stranke (tekst potpisao Ante Babić, član Izvršnog odbora HRSS-a), 1., *Oslobođenje*, god. III., br. 85., 9. 9. 1945., Zemaljska konferencija HRSS-a znači jačanje Narodnog fronta Bosne i Hercegovine, (tekst potpisao Bogomir Brajković, član Izvršnog odbora HRSS-a), 1.

³³ *Oslobođenje*, god. III., br. 86., 16. 9. 1945., Održana je konferencija HRSS-a. Rezolucija I. zemaljske konferencije HRSS-a, 3.

je zaključena pjevanjem “Hej, Slaveni” i ponovnim oduševljenim manifestacijama maršalu Titu i Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.³⁴ Uključivanjem uglednijih pojedinaca, a preko njih i dijela članstva pojedinih političkih stranaka osim ovog javnog narodnofrontovskog programa koji je široko postavljen, postojao je onaj uži koji je i dirigirao ukupni pravac djelovanja, a to je putem partijske organizacije. Imajući u vidu činjenicu da su vodeći narodnofrontovski kadrovi ujedno i partijski, bio je precizno definiran cilj, a to je privući što veći broj Hrvata novoj vlasti, te iz njih regrutirati članove Partije, a ujedno se razračunati sa njihovim najutjecajnijim građanskim liderima. U partijskim dokumentima se na sličan način ponavljaju zadaci o ovom pitanju i uglavnom se konstatira sljedeće: “(...)Mi smo postavili pitanje Hrvatske republikanske seljačke stranke, ali naša partijska organizacija nije razumjela važnost HRSS-a, na hrvatske mase ima kler i stari političari uticaj. Linija mora biti forsiranje HRSS, koji ne bi smio biti barijera našeg uticaja na hrvatske mase. Partija ima u Hrvatima ugleda. Dokaz je npr. da su komunisti pobjeđivali HRSS-ove kandidate. HRSS mora biti borbena organizacija, tako da preko HRSS privučemo našem uticaju hrvatske mase. Mi moramo danas radi malobrojnosti Hrvata komunisti radi posebnosti kulturnog i političkog života kod Hrvata, da forsiramo HRSS i “Napredak” i da te organizacije budu pod našim uticajem, a ne pod uticajem klera i mačekovaca.”³⁵ Mada se u ovom prijelaznom periodu manipuliralo imenom ove stranke iz političkih razloga, ona nikada nije bila službeno registrirana, a da bi se izbjeglo stvarno formiranje stranke uvodi se pojam “pristaše HRSS-a”. Pokretanjem HRSS-a i njegovom potpunom instrumentalizacijom, bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo stvaralo je privid višestranačkog sustava, a u stvari je i preko njega učvršćivalo svoju vlast do trenutka kada je to Partiji bilo potrebno. U stvari, HRSS je u tom vremenu pokušaja političkog kompromisa nesvjesno pomogla komunistima u legaliziranju vlasti. Međutim, Komunistička partija nije samo djelovala mimim taktičkim postupcima, ona je paralelno upotrebljavala i prisilu, pa kada pojedince nije mogla uvjeriti u jedini ispravan put, a to je bio onaj kojeg komunisti vođe, sudski organi su ih osuđivali zbog izdaje, suradnje s neprijateljem, povezivanja sa imperijalističkim zemljama, špijunske i neprijateljske djelatnosti, sabotaže, krađe i sličnog. Ovo je bila glavna odrednica djelovanja Partije u odnosu na Hrvate, a isti metodi rada provodili su se i prema strankama i kadrovima iz muslimanskog naroda, jer je u vremenu težnje ka omasovljenju članstva bilo vrlo bitno privući i Muslimane u KPJ. Pridobiti Muslimane i Hrvate u Partiju bio je u to vrijeme prioritetan zadatak, pa su se prona-

³⁴ Isto.

³⁵ ABiH, Fond: PK KPJ BiH, K-102/46., D- 2/46., Zapisnik sa sastanka Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, 11.3. 1946.

lazili različiti načini, među kojima je i ovaj, putem nacionalnih društava i ostataka nekih građanskih stranaka. Vještom kombinacijom različitih metoda, komunisti su za kratko vrijeme poslije rata onemogućili opoziciju u javnom djelovanju, a tu im je pomogla i većina stanovništva izmučena ratom, strahom, nasiljem, neimaštinom, glađu, prisilnim radom i gubitkom članova obitelji, pa kao takva nije bila životno zainteresirana za obnavljanje i okupljanje u članstvo pojedinih stranaka. Osim toga, svakodnevno dirigitirane političke smjernice ostavljale su stanovništvu vremena samo da razmišlja o egzistenciji i obavezama političko-kulturnog rada kojeg mu je Partija propisala putem masovnih narodnofrontovskih, omladinskih, AFŽ-ovskih, sindikalnih, zadružnih i mnogih drugih organizacija.

Svakako, sve ove kratke naznake, svjedoče o vremenu nestajanja jedne i nastajanja nove epohe. Istočno od “gvozdene zavjese”, u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije, bosanskohercegovačka federalna jedinica konzistentno je provodila ideje “narodne vlasti” (socijalizma i komunizma) koje su mijenjale njeno zaostalo agrarno društvo. Vrlo tanki sloj oslabljenog i podijeljenog bosanskohercegovačkog građanstva pod pritiskom “novog režima” nestajao je i politički i fizički. S obzirom na nemoć, nesnalaženje i nerazumijevanje ideološkog koncepta nove jugoslavenske države, preostali predstavnici bosanskohercegovačkog građanstva vrlo brzo su izgubili i iluzije koje su gajili u odnosu na pomoć izvana. Postupno se zaboravljao i koncept demokracije zapadnog tipa koji se zasnivao na privatnoj svojini, tržišnoj privredi i individualnoj inicijativi. Ostaci civilnog društva ugušeni su putem institucija vlasti, politički i ekonomski, te prisilom i nasiljem, tj. kombinacijom različitih metoda, a time je nestalo osnovnih pretpostavki za političku modernizaciju društva. Nova “naša demokratija” nametnula je utopistički koncept riješenog nacionalnog pitanja u samo dvije riječi “bratstvo - jedinstvo”, a industrijalizacijom nastojala ponuditi moderno društvo. Svako buduće nastojanje ka političkoj modernizaciji je onemogućeno od strane nove, vrlo mlade komunističke elite koja je nastala veoma rano, uporedo sa nestankom stare, građanske i vladala jugoslavenskim / bosanskohercegovačkim socijalističkim društvom do kriznih 80-tih godina. Postupnim i preciznim istraživanjem socijalističkog perioda, koje je neopravdano zapostavljeno u bosanskohercegovačkoj historiografiji, vjerojatno bi se došlo do pravih odgovora na pitanja o događajima u posljednjoj deceniji 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini. ■

“REMNANTS OF BOURGEOISIE” DURING THE BUILDING OF SOCIALISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Even though many the post-war processes had started already in the last two years of the war, the year 1945 is considered to be the turning point in the history of Bosnia and Herzegovina. Within the Yugoslav socialist political framework, Bosnia and Herzegovina was very consistent in the clearly defined policies of state-building of the Communist Party of Yugoslavia. One of major communist tasks was not to allow the remaining bourgeois politicians to revive the multi-party system. Yugoslav communists combined deferent method of action and succeeded in their intent in a very effective way. One of the numerous methods they applied the one related to the establishment and operation of the People's Court of Honor that served to get rid of political opponents, was very successful since, with the loss of civil rights, they could not be included in the electoral rolls to vote at the forthcoming elections. Upon the first strong measures, it was much easier for the communists to take actions against various ethnically based cultural and educational associations and remnants of political parties, where they took control over them immediately after having allowed their re-establishment - only to close them several years later, so that they could have a convincing proof that those groups were worn out from within and that there was no need for them to exist in a socialist society. ■